

FROM SELJUK TO REPUBLIC MADRASSAS (REFRACTION POINT MADRASSAS IN OTTOMAN MODERN PERIOD)

SELÇUKLUDAN CUMHURİYET MEDRESELER
(KIRILMA NOKTASI OSMANLI MODERN DÖNEMİNDE MEDRESELER)¹

Mustafa ÇOBAN²

Abstract

Frequently mentioned by during the history of Seljuk and Ottoman education, even today, sometimes the focus of discussions, in our educational history, madrassas, whose successes are sometimes referred to and sometimes referred to as failures, although it was originally founded in 1040 in the time of Tuğrul Bey in Nişabur the madrasa date as an institutional structure is usually in 1060 initiated by Nizamiye Madrasa founded by Sultan Alpaslan in Baghdad. Madrassas are institutions established solely for the purpose of education. Why the madrassas were established or why argued over the issues that the media need to know. There have been many studies on the education in the madrassas although it is often emphasized that it is an educational institution that responds to the needs of the times in these reasons these educational institutions moved to the closing process to take place on the pages of history especially after the Western enlightenment itself in accordance with the condition can not renew, giving practice to students who are abused about teaching staff and the new schools opened in the Ottoman modern era which started with the Tanzimat on the last interpretation and the removal of the madrasas from the eye. As it is understood from the beginning, this study will examine the medreses from a historical perspective, avoiding the anachronistic understanding, as a result of an examination of the relevant literature, especially the interruptions and fall backs that Ottoman modernization will face.

Keywords: Madrasa, Tanzimat, Ottoman.

Özet

Selçuklu ve Osmanlı eğitim tarihi içerisinde adından sıkça söz edilen, bugün bile zaman zaman tartışmaların odağında yer alan, eğitim tarihimiz içerisinde bazen başarılar bazen de başarısızlıklarda atıflar yapılan medreseler, ilk olarak 1040 yılında Nişabur'da Tuğrul Bey zamanında kurulmuş olsa da, medrese tarihi kurumsal bir yapı olarak genellikle 1060 yılında Sultan Alpaslan tarafından Bağdat'ta kurulan Nizamiye medreseleri ile başlatılır. Medreseler sadece eğitim amacıyla kurulmuş müesseselerdir. Medreselerin neden kurulduğu ya da neden medresenin bilgisine ihtiyaç duyulduğu konuları üzerinde farklı tartışmalar yapılmıştır. Medreselerdeki eğitimle ilgili birçok konuda çalışmalar yapılmış olup genellikle zamanın ihtiyaçlarına cevap veren bir eğitim kurumu olduğu vurgulanmış olsa da özellikle Batı aydınlanmasından sonra ortaya çıkan yeni şartlara uygun olarak kendisini yenileyememesi, öğretim elemanı konusunda istismara varan uygulamalara meydan verilmesi ve son tahlilde Tanzimatla başlayan Osmanlı modern döneminde açılan yeni okulların öncelenerek medreselerin gözden çıkarılması bu eğitim kurumlarını tarihin sayfalarında yer almak üzere kapatılma sürecine taşımıştır. Başlığında da anlaşılacağı gibi bu çalışma ile medreselere tarihi bir perspektiften bakılacak anakronik anlayıştan uzak durularak, ilgili literatür taraması sonucunda objektif bir bakış açısıyla bu kurumun tarihi süreçte, özellikle de Osmanlı modernleşmesi ile uğradığı kesintiler ve geriye düşmesi üzerinde durulacaktır. Medreseler Osmanlı modernleşmesinden ilk önce ve en çok etkilenen eğitim kurumudur. Her ne kadar Tanzimat fermanında eğitimle ilgili tek bir madde yoksa da medreseler ilerleyen zamanda modernleşme yanlıları tarafından ötekileştirilen ve göz ardı edilen bir eğitim kurumu olmuştur. Medreselerin ötekileştirme süreci bazı kurumlarda olduğu gibi birden olmamış, ulemanın baskısı ve toplumdaki yeri de göz önüne alınarak medreselerle ilgili uygulamalar uzun zamana yayılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Medrese, Tanzimat, Osmanlı.

¹ Bu çalışma, 18-20 Mayıs 2017 tarihleri arasında Antalya'da Alanya Alaaddin Keykubat Üniversitesi tarafından gerçekleştirilen II. Uluslararası Sosyal Bilimler Sempozyumu'nda sözlü bildiri olarak sunulmuştur.

² Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Din Eğitimi ABD Öğretim Üyesi.

Giriş

Fethedilen topraklarla genişleyen İslâm coğrafyası içerisinde farklı dil, din ve kültürlere mensup insanların yaşaması bir yandan dini eğitime olan ihtiyacı artırırken diğer taraftan İslâm ilim dünyasında yeni problemlerin ortaya çıkmasına ve yeni kavramların tartışılmasına yol açmıştır. Bu durum cami ve mescitlerde sade bir diyalog ortamında sürdürülen eğitimin karakterini değiştirmiş, yeni ve müstakil mekânlara ihtiyaç duyulması zarureti ortaya çıkarmıştır.

1. Medreselerin Tarihçesi ve Açılış Sebepleri

İlk medreselerin ne zaman ve hangi amaçla inşa edildiği hususunda farklı görüşler bulunmaktadır. Corci Zeydan, bazı Batılı araştırmacıların medreselerin kuruluşunu Abbasi Halifesi Me'mun'un Horasan valiliği dönemine kadar götürdüklerini, ancak kendisinin bu bilgiyi İslam tarihi kaynaklarından teyit edemediğini ifade etmektedir (Zeydan, 1978: 408).

İbn Kesir Nizamiye medreselerinden önce de şahısların kendileri için medreseler açtığından bahsetmekte; XI. yüzyılda Harizmşahlar tarafından maddi açıdan desteklenen Ebü'l-Hüseyn Muhammed b. Abdullah İbnü'l-Lebban'ın (ö. 402/ 101) kendisi için Bağdat'ta Harizm bölgesinden gelen alimlerin de ziyaret ettiği bir medrese yaptırdığını ifade etmektedir (İbn Kesir, 1978: 333; Aydın, 2014: 321-336).

Medreselerin ortaya çıkış sebepleri muhtelif ise de inançla ilgili olarak ileri sürülen açıklama genellikle Şia ile mücadele ve Şia'nın yayılmacı gücünün önüne geçmek olarak açıklanır ve şöyle ifade edilir: Medreselerin ortaya çıkışını 26 Nisan 1055'te Selçukluların Irak'ı fethedip orada yaşayan ve Şia inancına mensup Büveyhilerin sapık ve din dışı kabul ettikleri inançları ile mücadelenin ancak eğitim ve öğretim yoluyla olacağına inanmalarına bağlayan bir iddia da söz konusudur (Yardım, 1976: 111,112). Bu iddia ile şayet halk gerçek dini öğrenme yolunda imkân bulur hakkı batıldan, hidayeti dalâletten, doğruyu yanlıştan ayıracak şekilde eğitilirse Büveyhilerin zarar verici faaliyetlerinden korunmuş olacaktı; işte Nizamiye Medresesi bu amaçla kurulmuştu (Yakuboğlu, 2006: 21). İlk müderris de Ebu İshak Şirazi'dir.³ Nizamiye Medresesi vakıf sistemi ile ilgili ilk uygulamanın görüldüğü ilk yerdir ve İslâm coğrafyasında asırlarca süregelen bir geleneğin öncüsü olmuştur (Yakuboğlu, 2006: 21).⁴

Genel olarak bakıldığında zaman medreselerin neden açıldığı sorusunun cevabı şöyle sıralanmaktadır:

1. İslâm dünyasında ciddi bir tehlike haline gelmiş bulunan Batını-İsmailî düşüncenin zararlı etkilerine karşı Ehl-i Sünnet inancının korunması ve yayılmasını sağlamak; İslâm dünyasındaki fikrî kargaşa ve çatışmasını asgari düzeye indirmek,
2. İslâm'ı henüz kabul etmemiş Türk topluluklarının, yeni dinlerinin gereklerini doğru bir şekilde öğrenmelerini temin etmek,

⁴ Medrese vakfiyelerinin yönetiminin babadan oğula intikali bir teamül olarak devam etmiş ve Osmanlılar döneminde sürdürülmüştür. Vakfın yönetimine sahip bulunan fertlerin ilme ulemaya bakışına bağlı olarak olumlu veya olumsuz sonuçlar doğurabilen bu sistemin Osmanlılar döneminde özellikle Kanunî'den sonra bozulduğunu görmekteyiz. Ehliyetli insanların eline geçen vakıf yönetimi, medreselerde eğitim sisteminde de bozulmalara yol açmış, çeşitli suiistimaller ve kayırmalar yüzünden eğitim giderek yozlaşmaya başlamıştır. Selçuklular döneminde her türlü ihtiyacı karşılanan ve sıkıntı çekmeksizin eğitim hizmetlerini yürüten müderrisler ve öğrenciler kendilerini tamamen ilme verebiliyorlardı. Kanunî döneminde çeşitli nedenlerle vakıflar gelir kaybına uğramış, medrese mensupları da nafaka kaygısıyla başka meşgalelere dalmış bu da eğitimi olumsuz yönde etkilemiştir. (Yakuboğlu, 2006: 22.)

3. Yeni fetihlerle büyüyen genişleyen devletin ihtiyaç duyduğu eğitim görmüş yönetici kadrolarını yetiştirmek,
4. Cami ve mescitlerde zorlukla sürdürülen eğitim faaliyetlerinin müstakil mekanlarda yürütülmesini sağlamak,
5. Halkın itibar ve saygısını kazanmış olan alimleri müderris olarak görevlendirmek ve onlara maaş tahsis etmek suretiyle devletin itibarını artırmak (Yakuboğlu, 2006: 22).

Medreseler bir kurum olarak Avrupa'da dengi olan benzerlerinden çok önce eğitim tarihimize yerini almıştır. Gazzâlî'nin müderrisliğini yaptığı Meşhed Medresesi bugünkü anlamıyla dünyada kurulmuş ilk üniversite sayılır, Avrupa'da bu gelişme 1275'de olabilmüş ve Sorbonne'de yatılı kolej olarak kurulmuştur (Larousse,-:205). Osmanlılarda da devletle başlayan ilk medrese geleneğinde (Arabacı, 1998: s.16; İhsanoğlu, 1999: 23) bu eğitim kurumlarına düz alanda kuruldukları için "düz alan" anlamında Sahn veya Sahn-ı Seman denilirdi.

1.1. Dönemler İtibariyle Medreseler

Her ne kadar medrese tarihi içerisinde Osmanlı medreseleri için "1457 de Fatih Sultan Mehmed tarafından temeli atılan Osmanlı Medreseleri 1914 yılına kadar aynı sistemle devam etti."(Atay, 1982: 23). ifadeleri kullanılmakta ise de bu ne kuruluş tarihi ne de işleyiş süreci konusunda doğru bilgileri içeriyor (Bozkurt, 2003: 327). Zira kurumsal anlamda medrese tarihi Selçuklular ile başladı; maksat Osmanlılar ise yine medreseler Fatih döneminde değil Orhan bey zamanında kuruldu. Fatih zamanından sonra Kanuni döneminde de medreselerin işleyişinde değişiklikler yapıldı. Bu dönemde Altmışlı medrese, Hareket-i Altmışlı, Musıla-i Süleymaniye ve Hamise-i Süleymaniye ilaveleri yapılmıştır (Er, 1999: 25.)

Selçuklular döneminde medreselerle ilgili radikal değişiklikler olmadığı için dönemler halinde değerlendirme Osmanlı medreseleri için yapılacaktır.

Orhan bey (730/1331) zamanında İznik'te kurulan medrese ile başlayan Osmanlı Medreseleri tarihi, kapatıldığı 1924 yılına kadar beş önemli dönemde incelenebilir:

1. Kuruluşundan - Fetret Devrine (1331-1402) Kadar: Genişleme sürecinde olan devlette Yıldırım Beyazıt'ın usul ve işleyiş bakımından yaptığı değişiklikler önemlidir.
2. Fetret Devrinden - Fatih Sultan Mehmet (1402-1481) Devrine Kadar: Yıldırım Beyazıt dönemindeki çalışmalar kendisini II. Murat döneminde gösterir. Tetimme ve Daru'l- Hadis modelleri Fatih dönemine rehber olmuştur. Fatih dönemindeki tasnif ve Sahn-ı Seman isimli medreselerin kurulması teşkilatlanmayı tamamlamış ve kapatılana kadar medreseler bu modele göre çalışmıştır (Özyılmaz, 2002: 9).Bu dönemdeki tasnife kısa bir göz atarsak:
 - a. Haşiye-i Tecrid Medreseleri: Haşiye-i Tecrid ders kitabı olarak okutulurdu. Müderrisi 20 akçe günlük aldığı için de 20'li denir.
 - b. Miftah Medreseleri: Meâni'den Şerh-i Miftah okutulur, müderrisi 30 akçe günlük aldığı için de 30'lu denir.
 - c. 40'lı (Telvih) Medreseler: Şerh-i Mevâkif gibi yüksek seviyeli kitaplar okutulurdu. Bunun bir yazım hatası sonucu olduğu belirtiliyor; çünkü bu seviyeye göre kitap oldukça ağır olması gerek. Telvih ders kitabı olarak okutulurdu. Müderrisi 40 akçe günlük aldığı için de 40'lı denir.
 - d. Hariç Medreseleri: Müderrisi 50 akçe günlük alırdı.

e. Dahil Medreseleri: Medreseleri şehzade ve sultanlar yaptırdığı için bu adı alırlar yoksa Ellili medreselerden tedrisat bakımından bir farkı yoktu. Buradan mezun olanlar kadı olabiliyorlardı.

f. Sahn-ı Seman: Bunlar seviye olarak Ellili ve Dahil medreseleri ile aynı seviyededir.

Müderrisleri günlük elli akçe alır. Kanuni devrinde Süleymaniye Medreseleri faaliyete geçene kadar en yüksek eğitim kurumudur (Yakuboğlu, 2006: 96, 97).

Medreselerde eğitim sınıf değil, kitap geçme üzerine kurulmuş bir anlayışla yürütülmüştür. Öğrenci kitap okur, başarırsa aynı bilim dalında bir üst kitaba geçerdi. Müderrislerle ilgili rakamsal ifadeler o medresede ders veren müderrisin günlüğüdür ve akçe olarak verilir (Özyılmaz, 2002: 12).

Bu dönemde bir koyun dört akçedir.

3. Fatih döneminden - Süleymaniye Medreselerinin kuruluşuna (1481-1557) kadar: Bu dönemin modeli Kanuni'nin yaptırdığı Süleymaniye Medreseleridir. Teşkilatlanma bu modele göre yapılır. Süleymaniye medreselerinin Riyaziyat tahsiline mahsus medreseler olduğu belirtilir ise de; tıp ve hadis ilimleri dışında ihtisas medreseleri bulunmadığı, ancak devletin ihtiyaç duyduğu her alanda insan yetiştirildiği (tabip, cerrah, mühendis ve dini ilimlerin her alanında) bilinmektedir (Yakuboğlu,2006: 105).

4. Süleymaniye Medreseleri kuruluşundan - II. Meşrutiyete (1557-1908) Kadar: Bu dönemde medreseler muhafazakâr bir yapı kazanmış XVIII. ve XIX. asırda ilerleme olmaz, hatta gerileme bile başlamıştır. İlan edilen fermanlar da bu gidişe dur diyememiştir. Medreselerin kendi içerlerinden oluşturdukları heyetler de buna çare olamamıştır (Özyılmaz, 2002: 12,13).

5. Meşrutiyetten - Kapatılmasına (1908-1924) kadar: Gelişmelere paralel olarak medreselerde de yenileşme çabaları sürmüştür. Medreseler 3 Mart 1924 tarihinde yayımlanan Tevhid-i Tedrisât Kanunu kapatılmamış, Maarif Vekaleti'ne bağlanmıştır. Kapatılması ise Maarif Vekili Vasıf (Çınar) bey tarafından 11 Mart 1924'te yayımlanan genelge ile sağlanmıştır (Akyüz, 2009: 330).

İcazet* Sahn-ı bitirenlere verilir ve Tuğralı Ruûs denir. İcazet alan kişi Sahn'da istediği bir alanda derslere devam eder (Arabacı, 1998: 21). İcazette aslolan medrese adı değil müderristir ve eğitim görülen medreselerin adı değil okutulan derslerin tanımı ve icazeti veren müderris hocaların silsilesi gösterilirdi (İhsanoğlu,1999: 233).

Fatih dönemi medreselerle ilgili olarak hem fiziki yapı, hem ders programı hem de eğitim anlayışı bakımından o güne kadar görülmemeyen değişikliklerin yapıldığı süreci ihtiva eder. Bu dönemde medrese eğitimi dört kısma ayrılmıştır: (Kazıcı, 1983: 92).

1.1.1. Fatih Dönemi Medreselerle İlgili Kavramlar

Hariç: İlköğretim

Dahil veya Tâlî: Ortaokul

Mısıla-1 Sahn: Lise

Sahn: Üniversite

Hariç'te: Elifba ve İlmihal, Kur'an, Yazı, Hesap dersleri,

Dahil'de: Sarf, Nahiv, Yazı, İştikak, Hendese, Hesap, Münazara, Mantık, Kelam,

Orta kısımdan sonra hemen Sahn-ı Seman'a geçilmez ara bir tahsil daha yapılırdı: Belağat, Meani, Şerh-i Muhtasar, Telhis, Tecrid dersleri okutulurdu.

Sahn-ı Seman'da: Keşşaf, Mevâkif Şerhi (Kelam), Muhtasar Münteha (Fıkıh), Hidaye Şerhi,

Sahn'da: Hadis Usulü, Hadis, Tıbb, Tabiiyat, Riyaziye, Heyet, Kelam.

Medresedeki bu ilmi tabakayı şöyle de özetlemek mümkündür:

Hariç: Burada ilim tahsil etmek isteyen kişi öncelikle Hariç denilen dersleri almak zorundadır. Talebe bir şahsın rahle-i tedrisine girer, ilim ve fen derslerinin mukaddimelerini okuduktan sonra Dahil'e devam etme hakkı kazanır.

Dahil'de talebe ilk muallimi ile tedrise devam eder, "ulüm-u aliye dediğimiz dersleri talim eder. Dahil'de başarılı olan talebe Sahn derslerine liyakat kesbeder ve devam etme hakkını kazanır.

Sahn Dersleri Fatih Camiinin iki yanındaki medresede yapılırdı. Sahn'da Fizik, Felekiyat, Cevv-i Ahvali Hava, Madenler, Nebatat, Hayvanat, İnsaniyyat, Maba'dü't-Tabia (Metafizik) okunurdu. Sahn'a girmek talebe için kolay değildir. Burada önce hazırlık da denilebilecek idâdî kısmı okunur, bunlara Darü'l-İrfan da denilir. Burayı ikmal edenlere Musile-i Sahn denilir. Buradan sonra medresede hücre sahibi olabilmek için Sahn-ı Seman'da hem müellif olmak hem de "takva, diyanet ve kemal-i fazilet sahibi olmak gerekir." Sahn talebelerine Danişmend, Tetimme talebelerine de Softa denilirdi (Uz, 1999: 2). Kıdemli hücre sahiplerine Muîd denilir. Bunlar hücre sahiplerine Tetimme Dersleri verirlerdi. Bunlardan daha sonra bir kısmı Kadı olurlar ve Ceride-i Devlet'te kayıtları olurdu. (Atuf, 1930: 16). Bu izah daha çok Kanûnî dönemi medreselerini açıklamıştır.

1.2. Program

Medrese programlarının ihtiyaca göre şekillendiğini söylemek mümkündür. Medreselerde, aklı ve naklî şer'î ilimler bir arada okutulmakta birlikte daha çok şer'î ilimlere ağırlık veriliyordu. Böyle bir uygulama ile eğitime devam edilmiş olması medreselerde müsbet ve aklı ilimlerin okunmadığı anlamına gelmemektedir. Belki bu oran, bir bakıma bizzat o devrin şartlarının gereği idi (Ahmet Çelebi, 1976: 108).

Gazzâlî'nin yönetimindeki Bağdat Nizamiye Medreseleri'nin ders programı aşağıdaki şekildedir: (Akyüz, 2009: 44).

Din ve Hukuk Dersleri	Dil, Edebiyat Dersleri	Felsefe Dersleri	Müsbet Bilim Dersleri
Kur'an okuma	Arap Edebiyatı	Felsefe	Tıp
Tefsir	Fars	Mantık	Cerrahi
Hadis	Nahiv		Riyaziye
Fıkıh	Sarf		Hesap
Kelam	Hitabet		Hendese
	Şiir		Müsellesat
	Cerh ve ta'dil		Nucûm
	Tarih		Heyet
	Edep		Tabiiyyat

Genel olarak medrese programlarının tamamıyla fıkıh ağırlıklı olduğu iddia edilse de ilk medrese programında öyle bir durumun söz konusu olmadığı görülmektedir. Zaman zaman farklı anlayışlar ve amaçlar doğrultusunda Fıkıh'ın bir disiplin olarak medrese eğitiminde öne çıktığı olmuştur. Ancak o dönemde de Aklı ilimler programlardan tamamıyla çıkarılmamıştır. "Osmanlı'da medrese farklı bir İslâm yorumunu temsil ediyordu; bunun ağırlığı XIV. yüzyılın II. yarısından itibaren ortaya çıkmaya başladı. Medrese fıkıh hakimiyetinde sıkı bir Ehl-i Sünnet anlayışını temsil ediyordu. Osmanlı yönetimi de çeşitli siyasî ve idarî amaçlarının gerçekleşmesinde ve fiillerini meşrulaştırmada bundan geniş ölçüde yararlanmıştı." (Ocak, 199: 112).

Medreselerin bir nevi kapanma sürecine girdiği dönem içerisinde 13 Şubat 1910 da yayınlanan Tasdik-i Humayun'da çıkan Medâris-i İlmiyye Nizamnamesi İlm-i Sarf, İlm-i Nahiv ve İlm-i Mantık olmak üzere üç bölümden oluşmakta; görüldüğü üzere program sadece bugünkü anlamıyla Temel İslam Bilimlerini içermemektedir. Bu dönem medresenin verdiği eğitimi karşılayan Rüşdiye, İdâdî, Daru'l-Muallimîn ve Daru'l-Muallimat da dahil olmak üzere bir çok eğitim kurumunun açıldığı hatta 1897 de açılması emredilmiş Daru'l-Funûn'un da eğitim hayatına girdiği düşünülürse bu programın içeriğini yadırgamamak gerekir.

2. Kırılma Noktası-Osmanlı Modern Döneminde Medreseler

Osmanlı İmparatorluğu yüzünü Batı'ya çevirmeye XVIII. yüzyılda başlamıştır. Duraklama ve gerileme devirlerine denk gelen modernleşme hareketinin başlamış olduğu süreçte, Osmanlı dünyanın en büyük devletlerinden birisiydi; ancak kendisindeki kötüye gidişin bünyesinde bu kadar büyük tahribat açacağına farkında değildi. Sosyal yapıdaki problemleri birkaç küçük tedbirle giderebileceğini düşünüyordu. Eğitim alanında yapılanlar modernleşmeden ilk etkilenen kurumun eğitim olduğunu işaret ediyordu.

Yüzlerce yıldır cephelerde galip geldiği Batı orduları artık Osmanlıyı yener olmuştu. Askerî yenilgilerin sebebi genellikle Müslüman kimliğinden, onun eksik algılanmasından, anlaşılmasından ve yorumlanmasından neşet eden bir zafiyet olarak görülüyordu. O dönemde Avrupa'daki değişim fark edilmiyor ve değişimin görünen yüzü Osmanlıya savaşlarda mağlubiyet ve toprak kaybı olarak yansıyor. Osmanlı münevverleri de özgüvenini kaybetmiş, meseleyi çözecek iç ve dış toplumsal dinamiklerden mahrum bulunuyordu. Kendisi dışında yıllardır galip geldiği bir paradigmanın meydan okumasına boyun eğmek demek, bundan sonra kendisi olarak kalamayacağına da en bariz ifadesiydi.

Osmanlı modernleşmesi, geçmişi anlama, çöküş sürecini okuma ve modernleşmenin tarihsel süreçte meydan okuması karşısında yaşanan paradoksal tavrın değerlendirilmesi açısından önemli bir paradigmadır.

Kavram olarak bakarsak Modernleşme, Tanzimat, Meşrutiyet, Yenilik vb. kelimelerle izah edilmeye çalışılan Osmanlı Devletinin son dönemi, eğitim başta olmak üzere Batı endeksli gelişmelerin yaşandığı çok önemli bir zaman dilimidir. Modernleşme veya Modernite, algılanması ve tanımlanması tekdüze bir terim olmaktan çok, maksada yönelik olarak açıklanan, farklı anlamalara imkân verebilecek bir kavramdır (Çoban, 2012: 96).

Modernite Batı'nın kendi ihtiyaçlarından doğmuş, iç dinamikleri ve değerler sistemi içerisinde problemlere çözüm olarak sunulmuş olmasına rağmen, içerdiği esaslara bakıldığı zaman İslâm inancı ile bir arada düşünülmesi ve uygulamaya konulması ciddi sıkıntıları da beraberinde getirmiştir. Bir başka açıdan bakılınca da yüzlerce yıl güç ve kudret sahibi olan ve fethettiği topraklara adalet götürme sâikiyle yola çıkan bir milletin, fazileti dün emri altındaki milletlerden öğrenmesi elbette kolay kabul edilebilir bir durum değildi. Osmanlı toplumu yüzyıllardır inandığı ve uğruna

mücadele verdiği değerler dünyasından ayrıliyordu. Batı kültürü ile mücadele ya da alışveriş etmiş olmasına rağmen bu yüzyılda şartlar çok değişmişti. XVIII. yüzyıla kadar ülkeye giren yeni düşünceler ve motifler, İslâm Medeniyeti ve kültürünün güçlü sentezi içinde hüviyetini kaybedip yerleşiyordu. Farklı kelimelerle izah edilmiş olsa da yerel dilde ıslahat hareketleri olarak adlandırılan çalışmalar, XIX. yüzyılda siyasal sistem içinde ağırlığı hissedilen, bürokratik kesimin öncülüğünde başlatılan bir değişim projesidir. (Taşkıran, 2003: 6). Bu değişimin yönü Batı'ya dönük ve temel amacı devleti kurtarmak olacaktı. Bu çabanın sonucunda toplumun bir kesiminin dışlanması ve dönüştürülemediği için ötekileştirilmesi kaçınılmazdır. Toplumdan ve toplumsal beklentilerden bağımsız olarak değişime karar veren, devlete karşı duran kesimler, gericilikle itham edilmiş ve dışlanmışlardır ki Tanzimat'ta mevzubahis olan değişim alanlarının tamamı devlet tarafından oluşturulan alanlardı.

Modern dönem Osmanlıda sadece medreselerin çözülme ve yok olma süreci olarak ele alınmamakta aynı zamanda kurumsal yapıların da problemler yaşadığı bir zaman dilimini olarak değerlendirilmektedir. Osmanlı her bakımdan kendisini kurtaracağını düşündüğü bir sürece hazırlıksız ve zaman zaman da kendi isteği olmadan itilmiştir.

Osmanlı medreselerinin bozulma sürecinin başlangıç tarihini Yahya Akyüz, Muhammed Şevki Aydın, Katip Çelebi, Hezarfen Hüseyin Efendi, Cahit Baltacı ve İbrahim Hakkı Uzunçarşılı XVI. yy. olarak kabul ederler (Sarıkaya, 1999: 24, 25).

Osmanlı Batıdaki gelişmelerin ilk olarak cephelerde kaybetmesiyle farkına vardı; dolayısıyla ilk değişim de askerî alanda oldu. 18 Kasım 1773 tarihinde açılan "Mühendishane-i Bahr-i Hümâyun" ve 1784 de açılan "Mühendishane-i Berr-i Humayun" bunun örneklerindedir. Askerî mağlubiyetler ve yeniliğe karşı toplumsal bir tepkinin ortaya çıkabileceği endişesi ilk olarak bu iki okulun açılmasının sebepleri arasında sayılmaktadır.

Osmanlı'nın Modernleşme süreci genel olarak üç dönemde incelenebilir.

Birinci Dönem: Batı'nın bir model olarak alınması düşünceleri de aslında ilk kez bu dönemde dillendirilmeye başlanır. III. Ahmet (1703-1730) ile başlayan dönemde İbrahim Müteferrika'nın basın sanatını Osmanlı İmparatorluğuna getirmesi, Batı'nın askerî ve eğitim teknolojisi ile ilgili bilgilerin verilmeye başlanması, XXVIII. Mehmet Çelebi ve Nişli Mehmet Ağa gibi görevlilerin Batı ahrvâlini öğrenmek üzere Batı başkentlerine elçiler göndermesi, Batı'nın kişi refahına yönelik değerlerin Osmanlı idareci sınıfına sızması ve sonucunda bu yaşayış tarzının bir üst sınıfın imtiyazı ve mahallî kültürün kösteklenmesi şeklinde algılanması, İstanbul'un alt ve orta sınıfının yeniçeri ve padişah düşmanlarıyla birlikte olup Patrona ayaklanmalarına sebep olmuştur (Önder, 2011: 10).

İkinci dönem: II. Mahmud (1808-1839) Dönemi: Tanzimat'ın ilanı ile başlar. Padişah kendinden önce gelen reformcuların kötü tecrübelerini göz önünde tutarak askerî yeniliklere karşı bir odak noktası oluşturan yeniçerileri topa tutmuş, bu piyade ocağını lağvetmiş ve III. Selim zamanında ortaya çıkan çağdaş askerî birlikleri ordunun esas birimi haline getirmiştir. Avrupa'da millî devletlerin kurulması bu dönemde olmuş, "Kameralizm" denilen aydın despotizminin devlet idaresinde öne çıktığı anlayış da aynı dönemde ortaya çıkmıştır. Bu düşüncede olan yerliler Avusturya büyükelçisi Sadık Rıfat Paşa, Sadrazam ve Hariciye Nazırlığı yapmış Mustafa Reşit Paşa'dır. Bunlar millî çapta idarî, hukukî ve iktisadî tedbirlerle Osmanlı İmparatorluğu'nda yüksek sayıda yer alan kültür birikimlerini eritebileceklerini bir Osmanlılık şuuru yaratabileceklerini sanıyorlardı; ancak bu amaç uzun vadede gerçekleşmedi. 1856 Islahat Fermanıyla ortaya çıkan durum azınlıklar, Batı'dan aldıkları destekle Müslümanlar aleyhine kullanmaya başladılar (Önder, Baticılık, 2011: 14, 15).

Üçüncü dönem: II. Abdülhamid (1876-1909) Dönemi: Bu süreç Batı fikrinin ne

olduğunun iyice anlaşılmasına başlandığı dönemdir. Bunun sebebi ise hem yeni açılan okullarda okuyan ve dil bilenlerin artması hem de padişahın Batı'yı model alan bir düşünceye sahip olmasıdır. II. Abdülhamid Batıcılığı "Batı'nın tekniğini, idare sistemini, bilhassa askerî teşkilatını ve eğitimini almak" şeklinde anlıyor, bunun yanında da Müslüman tebaa mümkün olduğu kadar güçlendirilmeye çalışılıyordu. Harbiye, Mülkiye, Tıbbiye programları geliştiriliyor okullarda bilgili bir nesil yetiştiriliyordu. Bu döneme ilk tepki "İkinci bir medeniyet yoktur; medeniyet Avrupa medeniyetidir." düşüncesiyle hareket eden Jön Türklerin önde gidenlerinden olan Abdullah Cevdet ve Ahmet Rıza'dan gelmişti (Önder, 2011: 10).

2.1. Medreselerin İnhitacı ve İzmihlali

Düzenli bir şekilde işleyen ve toplum hayatında etkin rol oynayan medreselerin XVI. yüzyıldan itibaren devamlı surette gerilediği ve bozulduğu görülür (Güngör, 1984: 43). Medreselerin gerilemesi ve çöküşü ile ilgili farklı açılardan yaklaşılarak değişik değerlendirmeler yapmak mümkündür.

Atay'ın ifadesiyle "İslâm medeniyetinin zirveye ulaşmış olması, bu yüzden duraksaması ve çöküşü mümkün olduğu ve ıslahat çabalarının da bu nedenle neticesiz kaldığı" (Atay, 1983: 135) belirtilse de bu yaklaşık 9 asır varlığını devam ettirmiş bir eğitim kurumu için kabul edilmesi güç bir açıklamadır.

Bir başka bakış açısı ile de bu sebepler şöyle sıralanır: (Sarıkaya, 1999: 24, 25).

1. Akli ilimlerin terk edilerek, bunların yerine tamamen nakli ilimlerin kaim olması,
2. Medreseler kanununa karşı yapılan usulsüzlükler (müderris tayinlerinde rüşvet, iltimas, büyük ulema çocuklarının kayrılması, tedris görevinde ihmalkârlık vs.),
3. Anadolu ve Rumeli halkından olup büyüklere intisap etmiş olanların hâmilelerinin iltimaslarıyla medreselerde mürettep tahsil görmeden ilmiye yoluna girmiş olmaları,
4. Rüşvet,
5. Ehl-i ilim ile cehilin derece ve kıymetinin ölçülememesi (Uzunçarşılı, 1988: 76).

Medreselerin kırılma noktasına gelmesi ve artık devletin arkasında durduğu gözde bir kurum olmaktan ziyade, göz ardı edilerek kaderine terk edilen bir yapıya bürünmesinde aslı unsurlar olduğu gibi tâli sebepleri de ele almak gerekir.

2.1.1. Asıl sebepler:

1. İlim zihniyetinde olumsuz gelişmeler

Bu süreç aslında bilgideki algı değişikliği ile başlamıştır. Avrupa'nın, öncesinde fark edilmekte ve okunmakta geç kalınan, Osmanlı fark ettiğinde de hızına yetişilemeyen ilerleyişi, toplumsal dinamiklerde değişiklik yapma ihtiyacını önce askerî alanda hissettirmesine rağmen bu geç kalış en çok eğitim alanında problemlere sebep olmuştur. Artık geleneği olan ve tarihi süreçte Osmanlı'nın sosyolojik olarak her türlü ihtiyacını karşılayacak eleman yetiştiren medreselerin ürettiği bilgiye kuşku ile bakılır olmuş, medreselere rağmen modern dönemde isimlerinden sıkça bahsedilecek eğitim kurumları açılmaya başlanmış, ötekileşme sürecine doğru itilmiştir. Medrese ve ulema da bu dönemde kemal-zeval ikilemi içerisinde kendisinde yenilenme gücü bulamamış, kapatılma sürecine giden yolda olumsuz katkılar sağlamıştır.

Medreselerdeki ilmi zihniyetin gelişmeye ve üretken olmaya kapalı hale gelerek hedefin, mevcut bilgi birikimini belirli kaynaklardan aktarmaya dönüşmesi de bilginin tükenme sürecini hızlandırmıştır (Zengin, 1997: 401-409).

XV. yüzyıldan itibaren hızla iktisadî, ictimai değişikliklere sahne olan Avrupa'da Rönesans'la birlikte otorite kabul edilen skolastik bilginin yerine Kopernik, Kepler,

Galile gibi ilim adamları sayesinde tecrübî ve müşahede edilebilir bilgi lehine evrilme söz konusu iken Osmanlılarda skolastik bilgiye doğru gidiş devam etti. Bu düşünce ile akli ilimler programlarda azaltılmaya başladı (Tekindağ, 1973: 4).

Z. Salih Zengin de bu başlığı “Medreselerdeki ilmi zihniyetin gelişmeye ve üretken olmaya kapalı hale gelerek hedefin, mevcut bilgi birikimini belirli kaynaklardan aktarmaya dönüşmesi.” (Zengin, 1997: 401-409) olarak değerlendirir.

Bu düşünce sonucunda artık müderrislik yapmak için kişinin fazla bir araştırma yapmasına, yorulmasına kendini tamamen ona vermesine gerek kalmamış, nasıl olsa kitap okutmaktan başka bir şey istenmiyor, sadece belirli kitaplar okunduğu zaman icazet alınabiliyordu. (Atay, 1983: 169).

Bu tarz eğitime devam edilmesi Batı’da olanları takip edip faydalanmak yerine tamamen gelişmelere sırt çevirip var olan enerjisi ve dinamizmi kaybetmeye sebep olmuştur. Böylece medrese yeni bilgiye kapalı ve eskinin tekrar edildiği bir mekan haline gelmiş, bilgi üreten değil tüketen bir mekanizmaya dönüşmüştür.

Hikmet ve din ilimlerini uzlaştıran anlayıştan, Fatih döneminde konulan Kelâm derslerine tahammül edemeyen ve bunlar “Felsefe”dir diyerek Fıkıh derslerine ağırlık veren bir anlayışa geçilmiştir (Akyüz, 2009: 83). Akli ilimlerin azaltılması Katip Çelebi’nin VXi. yy. da şikayetçi olduğu konulardandır (Çelebi, 2008: 680).

Açıklanmaya çalışılan sebepler her ne kadar bir kurum üzerinden yapılıyorsa da kurumlara katkı sağlayan ve onları değerli kılan insandır. “Medreseler gerilediği için kaliteli insan yetişmiyor; ya da kaliteli eleman olmadığı için medreselerde bilimsel hayat geriliyor.” ifadesi bir kısır döngü var imiş gibi değerlendirilse de eğitimde asıl olan insan unsurudur, kurumları şekillendiren de insandır; dolayısıyla Osmanlı modern döneminde medreseleri genel hatlarıyla eğitim algısı üzerinden değerlendirmek gerekir.

2.İdarî sistemde bozulmalar

Toplumsal kurumları tamamıyla toplumdan soyutlayarak problemleri ele almak ve çözüm üretmek doğru olmayıp, bu yolla sonuca ulaşmak da mümkün değildir. Bir toplumsal bir kurumun çözülmesi bir diğerinden bağımsız izah edilemez.

İkbal kavgaları var olan huzur ve güven ortamını ortadan kaldırmış ve medreselerin işleyişini olumsuz yönde etkilemiştir (Aydın, 1988: 332). Bu durum sadece medreseleri değil maliye ve ordu gibi önemli kurumlarda da ortaya çıkmıştır (Akyüz, 2009: 82).

Medreselerdeki yönetim bozukluğu kapasitenin üzerinde talebenin gelmesine, iaaşe ve ibate giderlerinin karşılanmasında zorlanılmasına ve icazet alanların iş imkanlarının azalmasına neden olur. Daha da kötüsü medrese öğrencileri arasında ahlâksızlığın arttığı haram olan davranışlara tevessül edildiği görülmektedir (Aydın, 1988: 33).

Medreseden mezun olanların Matlab’a isimlerini yazdırarak bir nevi staj dönemi geçirerek bekledikleri usul -Mülâzemet- kötüye kullanıldığı gibi müderris olmak için medreseyi bitirmiş olma şartına da bakılmaz oldu. Medreselere kayırma yolu ile müderris atanır; devlet adamları ve müderrislerin oğullarına çocuk iken müderris unvanı verilir oldu. Beşik uleması tabiri bu dönemde literatüre girdi. Mezunların istihdamı problem iken öğretim süreleri kısaltılarak daha çok medreseler mezun verir hale getirildi (Baltacı, 1976: 4,5).

2. "Haddini aşan şey zıddına döner." fehvasınca medreselerdeki bu gidişatla talebe sayısı o kadar arttı ki, yatacak ve öğretim göreceği yer ihtiyacı karşılanamaz oldu; böylece dersler camilerde verilmeye başlandı, medreselerde yatakhane olarak kullanıldı.⁵

Açıklanan bu olumsuz şartlar 16. yüzyılda softa (suhte) ayaklanmaları denilen kalkışmaya neden oldu. Bazı medrese talebeleri dersleri bırakarak eşkıyalığa başladılar, bu arada İran ve Avusturya ile devam eden savaşlar sebebiyle softa şekâveti önemli bir mesele olmuştur. Müderris olup, medreselerde ders için ayda bir-iki defa gelen görevlilerin de bu eşkıya güruhunu desteklediği ifade edilir (Atay, 1983: 168).

2.1.2. Tâli Sebepler

Azınlık Okulları

Tali sebepler medreselerin bozulma sürecine girmesine ya da sürecin hızlanmasına katkı sağladıkları için değerlendirilmekle birlikte, genellikle eğitim tarihi içerisinde fazlaca bahsedilmediği için tâli olarak nitelendirilmiştir. Osmanlı, yönetim olarak hazır olmadığı modernleşmeye toplum olarak da hazır değildi. Osmanlı'da Batılılaşma Avrupa karşısında geriye düşmenin sonucu olarak görülmekle birlikte zemini ve tamamıyla toplumsal desteği olan ve kendi iç dinamiklerinden cesaret alan bir hareket değil, tepeden inme, dayatmacı bir özellik taşımaktadır; dolayısıyla sonucundan Osmanlı değil, yerli ve millî olmayan unsurlar kârlı çıkmışlar; Tanzimat ve Islahat Fermanından en çok Ermeniler yararlanmıştı (Taşdemirci, 2001: 22).

Medreseler açısından önemli bir kırılma noktası olarak gördüğümüz Osmanlı modern dönemi özellikle eğitimde hazırlıksız ve herhangi bir fizibilite çalışması yapılmadan gerçekleştirilen düzenlemelerle açılan yeni kurumların yeterince verimli kullanılmaması ve ötekileştirilen medreselerin gün geçtikçe kan kaybetmesi pusuda bekleyen ve Osmanlı'nın yıkılması ile hayallerinin gerçekleşeceği zehabına kapılanlar asıl zararlı faaliyetlerini bilhassa Tanzimat'ın ilanından gayr-i müslim okullarını kullanarak gerçekleştirdiler (Taşdemirci, 2001: 14). Değişik dönemlerde yabancılara bir lütuf olarak verilen haklar, Osmanlı Devletinin zayıf zamanında, onun birliğine karşı silah olarak kullanılmıştır. İşte azınlık okulları devletin birliği için zararlı faaliyetlerini XVIII. yüzyıldan itibaren göstermeye başlamışlardır. Yabancı okulları sadece bir eğitim kurumu olarak faaliyet göstermiyor, aynı zamanda bir misyoner teşkilatı gibi çalışmalar yapıyordu (Taşdemirci, 2001: 25). 1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ve 1876 Kanun-ı Esasî ile eğitimde Osmanlılık ruhunu yeniden canlandırmak amaçlanırken, gayr-i müslim cemaatler Osmanlı devletinden ayrılarak yeni bir devlet kurmayı hedefliyorlardı. (Taşdemirci, 2001: 19). Eğitim alanında yapılması tasarlanan birçok iyi niyetli çabanın önünde azınlıklar engel olarak bulunmuşlardır. Meselâ; bütün Osmanlı eğitimine yeni baştan şekil vermeyi amaçlayan 1909 Maarif-i Umumiye Kanunu Tasarısı azınlık milletvekilleri ve patrikhaneler tarafından engellenmiş; bu tasarı kapsamı daraltılarak ancak 1913 yılında Tedrisat-ı İbtidaiye Kanun-ı Muvakkati adıyla çıkarılabildiği (Taşdemirci, 2001: 20). Eğitimdeki problemlerin çözümünde çalışmalara dayanak olacak bütün kanuni düzenlemeler azınlıklar için eğitim alanında yapılacak bir iyileştirmeyi hedef almak yerine Devlet-i Aliyye'den kopuşun vesileleri olarak değerlendirildi.

Azınlık okulları sayı bakımından o kadar büyük bir rakama ulaştılar ki 1884 de açılan Amerikan okullarının sayısı 1886'da 400'e ulaşmıştı. I. Dünya Savaşı öncesinde Rum azınlık okullarının sayısı 3500'e ulaşmıştı.

Medreselerin olumsuz bir evrilme yaşamasına Azınlık okulları direkt sebep olmasa da toplumsal olaylarla eğitimde yapılacak kurumsal değişikliklerin birbirinden bağımsız olmadığı düşüncesinden hareketle dolaylı olarak medreselerin geriye düşme sürecinin ivme kazanmasında önemli rol oynadığını söylemek mümkündür.

Medreselerin kırılma noktası ile çözülme ve hatta kapanmaya kadar devam eden zamanda yaşanan problemler, eğitim kurumlarının siyasî angajmanlardan uzak, menfaat devşirme mekânı olmaktan korunmuş ve tamamıyla ilmin gösterdiği yolda gidilerek varlığını devam ettirebileceğini, zaman zaman aksaklıklar olsa da bunların da yine her türlü art niyetten uzak tamamıyla yerel ihtiyaçlardan kaynaklanan çözümlerin üretilmesinin gerekli olduğunu anlatmaktadır.

SONUÇ

Günümüzde, gerek müfredat, gerek uygulama gerekse elemanla ilgili olarak eğitimin problemleri tartışılırken atıf yapılan medreseler, kapatılarak/kapanarak tarih sayfalarında yerini alırken, bu süreç sadece medreseler üzerinden değerlendirme yapılarak ele alınmakta ve yazılmaktadır. Medreseler incelenirken mutlaka bozulma ve gerileme süreçleri ele alınmalı, ancak bunların yanında ötekileştirme, göz ardı edilerek yüzüstü bırakılma ve tasfiye edilerek yok edilmesinden söz etmenin daha doğru olacağı kanaati paylaşılmaktadır.

Kırılma noktası olan Osmanlı Modern Döneminde toplumu dönüştürmek üzere rol alanlar medreseyi amaca hizmet eder hale getirmek için gayret etmişler ve yaklaşık bir asır devam eden sürece, katkı sağlamışlardır. Dolayısıyla bu çalışmada bu sebepler hem medreseden kaynaklanan hem de dışarıdan sürece katkı sağlayan etkenler ele alınmıştır.

Tarihi süreç içerisinde medreselerin çok önemli, olumlu fonksiyonları ve katkıları olmuştur. Osmanlı devletinin medreselerinde bütün kurumlarıyla birlikte yaşadığı inhitat ve izmihlâl dönemlerine bakarak "medreseler eğitim alanında hiçbir müspet rol oynamamıştır." demenin, eğitim tarihimizde 854 yıl varlığını sürdürmüş bir kurum hakkında haddi aşmak olacağı ve tarihi reddetme anlamına geleceği değerlendirilmektedir.

Kırılma noktasından sonraki dönemde medreselerin işlevselliğini yeniden kazanması için özden mahrum ve metodolojisi olmayan çabalar ve düzenlemeler, gayretlerin heba olmasına yol açmış ve 11 Mart 1924 de kapatılan asırlarca varlığını devam ettirmiş olan bu eğitim kurumları arkasında bizler için ibret alınması gereken önemli dersler ve zengin bir müktesebât bırakarak tarih sayfalarında yerini almıştır.

Medreseler, eğitim tarihi açısından ele alındığında, siyasî tartışmalara, ikbal peşinde koşanların istismarına, ya da toplumun dönüştürülmesinde engel olarak görüldüğü için zaman zaman hak etmediği uygulamalara mahkum olan eğitim kurumları örneği olması açısından iyi değerlendirilmelidir.

Başka bir çalışma konusu olarak değerlendirilebilecek olan 1997 yılında çıkarılan Kesintisiz eğitim sonucu İHL'nin uğradığı muamele aslında medreselerle ilgili süreçten yeterince ders alınmadığının da bir ifadesidir.

KAYNAKÇA

- Akyüz, Y. (2009). *Türk Eğitim Tarihi (M.Ö. 1000-M.S. 2009)*. Ankara: Pegem Akademi Yayınları.
- Arabacı, C. (1998). *Osmanlı Dönemi Konya Medreseleri*. Konya: Ticaret Odası Yayınları.
- Atay, H. (1983). *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi, İstanbul*. Dergah Yayınları.
- Atuf, N. (1930). TUF, Nafi, *Türkiye Maarif Tarihi Hakkında Bir Deneme*. Muallim Ahmet Halit Kitaphanesi Yayınları.
- Aydın, M.Ş. (1998). “Medreselerin Gerileyiş Sebepleri Üzerine.” *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. CIV, 321-336.
- Baltacı, C. (1976). XV., XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri. İstanbul: İrfan Matbaası.
- Bozkurt, N. (2003). *Medrese, CXVIII(323-327)*. Ankara: TDVİ Yayınları.
- Çelebi, A. (1976). *İslâm'da Eğitim ve Öğretim Tarihi* (Ali Yardım çev.). İstanbul: Damla Yayınları.
- Çelebi, K. (2008). *Keşfu'z-Zunun* (Rüştü Balcı çev.). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Çoban, M. (2012). “Osmanlı Çöküş Sürecinde Modernleşme ve Eğitime Etkileri.” *KSÜİFD*. SXX, 95-136.
- Er, H. (1999). *Osmanlı Devletinde Çağdaşlaşma ve Eğitim*, İstanbul: Rağbet Yayınları.
- Güngör, E. (1984). *İslâm'ın Bugünkü Meseleleri*, İstanbul: Ötüken Yayınları.
- İbn Kesir. (1978). *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, (CXI). İstanbul: Beyrut: Dâr'ul-Mısriyye El-Lübnâniyye.
- İhsanoğlu, E. (1999). *Sıbyan Mektepleri*. İstanbul: Zaman Yayınları.
- Kazıcı, Z. (1983). *Ana Hatları İle İslam Eğitim Tarihi*, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Vakfı Yayınları.
- Kuran, E. (1976). *Osmanlı İmparatorluğunda Yenileşme Hareketleri*. Ankara: Türk Dünyası El Kitabı Yayınları.
- Meydan Larousse. (1928). (CVIII). Paris: Librairie Larousse.
- Ocak, A.Y. (1999). *Medrese İslâm'ı*. İstanbul: Zaman Yayınları.
- Önder, T. (2011). *Şerif Mardin Türk Modernleşmesi, Makaleler*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Özyılmaz, Ö. (2002). (2850). Ankara: Kültür Bakanlığı.
- Sarıkaya, Y. (1999). “Osmanlı Medreselerinin Gerileme Meselesi; Eleştirel Bir Değerlendirme Denemesi.” *İslâmî Araştırmalar Dergisi*. SIII. 23-39.
- Taşdemirci, E. (2001). “Türk Eğitim tarihinde Azınlık Okulları ve Yabancı Okullar.” *Erciyes Üniv., Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. CI, 12-30.
- Taşkıran, Ü. (2003). *Tanzimat Düşüncesinde Kadın Anlayışı*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi, Erzurum.
- Uz, M.A. (1999.) *Konya Alimleri ve Velileri*, Konya: Alagöz Matbaası.
- Uzunçarşılı İ.H. (1988). *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları*.
- Yakupoglu, K. (2006). *Osmanlı Medrese Eğitimi ve Felsefesi*, İstanbul: Gökkuşbuca Yayınları.
- Yardım, A. (1976). *İslâm'da Eğitim-Öğretim Tarihi*, İstanbul: Damla Yayınları.
- Zengin S.Z. (1997). “Osmanlı Medreselerindeki Gerilemenin Sebep ve Sonuçları Üzerine Bir Değerlendirme.” *Vakıflar Dergisi*. (SXXVI) 401-409.
- Zeydan, C. (1978), *İslam Medeniyeti Tarihi CIII* (Zeki Megamiz, çev.). İstanbul: Doğan Güneş Yayınları.

*Çoban, M. (2017). Selçukludan Cumhuriyet Medreseler
(Kırılma Noktası Osmanlı Modern Döneminde Medreseler), ss. 84-95.*